

(27)

TÁRSADALOM KUTATÁS

1988

I

Akadémiai Kiadó-Budapest

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- és JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Üri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759-011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:
VÁGVÖLGYI ANDRÁS

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József Nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010— és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Megiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 100,— Ft.

Egy szám ára: 25,— Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZERZŐINK

KULCSÁR Kálmán, rendes tag, az MTA főtitkár-helyettese

BÖHM Antal, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet

PÁL László, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet

HEGEDÜS József, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

TOSICS Iván, tudományos munkatárs, BUVÁTI

KRÉMER Balázs, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

ZÁVADA Pál, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

SZUKICSNÉ SERFŐZŐ Klára, tudományos munkatárs, Népeségtudományi Kutató Intézet

GYEKICZKY Tamás, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

FÓTI Péter, tudományos munkatárs, Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete

SZÉKELY András Bertalan, tudományos munkatárs, Magyarságkutató Csoport

KÖRÖSÉNYI András, egyetemi adjunktus, ELTE Politológiai Csoport

LOVRITY Endre, vezető tanár, ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium

CSEH-SZOMBATHY László, a szociológiai tudomány doktora, az MTA Szociológiai Kutató Intézet igazgatója

VÁGVÖLGYI András, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

FANG MING, tudományos munkatárs, Kína Társadalomtudományi Akadémiájának Szociológiai Intézete, Peking

QI WANG, tudományos munkatárs, Kína Társadalomtudományi Akadémiájának Szociológiai Intézete, Peking

ÖRY Csaba, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

TARTALOM

Tanulmányok		
5	Kulcsár Kálmán	A populista modernizáció problémája (A magyar népi mozgalom a harmincas-negyvenes években)
18	Böhm Antal – Pál László	Tapasztalatok a lakossági részvétel gyakorlatáról
31	Hegedüs József – Tosics Iván	Lakásmobilitás változó szerkezetű lakáspiacon (Filtrációs folyamatok a magyar lakásrendszerben)
58	Krémer Balázs – Závada Pál	Foglalkozási pozíciók – szociális helyzetek
80	Szukicsné Serfőző Klára	A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése
Műhely		
101	Gyekiczky Tamás	„A szót leírják ...” (Empirikus adatok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének elemzéséhez)
110	Fóti Péter	Hipotetikus lakáosztály-modell
117	Székely András Bertalan	Társadalomtudomány, politika és népszolgálat szintézise Venczel József munkásságában
Vita		
128	Körösényi András	Pártpluralizmus és korporatív parlament
138	Lovrity Endre	A reform paradigmája
Kitekintés		
148	Cseh-Szombathy László	Utazás Japánba
155	Vágvölgyi András	Kína a reformok útján – Egy tanulmányút néhány tapasztalata
162	Fang Ming – Qi Wang	A mezőgazdaságból az iparba irányuló mozgás szociológiai megközelítése – A kínai példa
Könyvszemle		
169	Öry Csaba	George Boudarel (szerk.): La burocratie au Vietnam

- 12 *Graff, H.J.*: Literacy, education and fertility, past and present: A critical review = Population and Development Review, 5. no. 1. 105–140. o.
- 13 *Hoóz István*: A népesség demográfiai magatartását befolyásoló tényezők és azok kapcsolati-rendszere = Társadalomkutatás, 1985. 3. sz. 24–40. o.
- 14 *Huszár István*: Népesedéspolitikánk időszéri kérdései. In: Népesedéspolitikák – a világ népességi problémái. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 335–353. o.
- 15 *Jones, E.F.*: Socio-economic differentials in achieved fertility. Comparative Studies. ECE Analyses of WFS Surveys in Europe and USA. No. 21. 1982. 35 o.
- 16 *Klinger András*: Magyarország népesedéspolitikája. In: Népesedéspolitikák – a világ népességi problémái. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 247–334. o.
- 17 Relationships between fertility and education. A comparative analysis of World Fertility Survey data for twenty-two developing countries. UN Department of International Economic and Social Affairs, New York, 1983. 102 o.
- 18 *Szukicsné Serfőző Klára*: A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban. A Népeségstudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 28. Budapest, 1986. 71 o.
- 19 *Valkovics Emil*: A demográfiai elemzés elvei és módszerei. (Kézirat) KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, Budapest, 1979.
- 20 1980. évi Népszámlálás 32. Termékenységi adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1982.
- 21 Az 1984. évi mikrocenzus adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1985.

MRS. SZUKICS, SERFŐZŐ, KLÁRA

SOME CONNECTIONS BETWEEN FERTILITY AND SCHOOL EDUCATION

(Summary)

The paper concentrates upon only one factor of those directly or indirectly influencing fertility, and this is schooling. It studies the nature of the relationship and its changes in time. It also seeks an answer to the question what role the changes in the school education of the population have played in the modification of fertility during the past quarter of a century and what consequences may be drawn for the future.

The author uses the number of children per one hundred married women to measure fertility, together with the scale showing school education, which basically considers completed studies, and the author formulates it in keeping with the publications on vital statistics.

The paper studies the changes of fertility by schooling, and also the differences by age groups and types of settlement. It deals with the question of the fertility of married couples by school education, and to characterize the fertility of the groups of different educational level it also presents the distribution of women by number of children.

It may be stated on the basis of the data that a steeply diminishing curve characterizes the changes of fertility by school education, the second part of the curve is flattened, or takes the shape of a reverted 'J'. This means that the real differences of fertility can be found at the lower end of the educational scale, the differences are much less at the second part of the scale, and a great similarity is presented by the fertility of women of medium and higher qualifications. Therefore the impact of the structural changes taking place in the educational level of women will be definitely more moderate in the future than it was in the period under survey.

GYEKICZKY TAMÁS

„A SZÓT LEÍRJÁK...”

(Empirikus adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének elemzéséhez)

Az elemzett ideológiai szövegek az ötvenes években hozott *büntetőbíróági ítéletekben* találhatók. Ezek az ítéletek a munkafegyelmi vétségekben vétkesnek talált dolgozókkal szemben születtek (Medvetánc, 1985. 2–3.). Az ítéletek feldolgozásának egyik fázisa a szövegek elemzése volt. A tartalomelemzés módszertanával nyúltunk a problémához. A kutatást az MTA Szociológiai Kutató Intézetben végeztük. A számítógépes feldolgozás az MTA–SOROS támogatásával készülhetett el. Az alábbi tanulmány részlet a kutatás zárszavából. (A matematikai statisztikai elemzőprogram *Dénes Tamás* nevéhez fűződik.)

a) *A szavak*

„A szó mindig ideológiai vagy élettartalmakkal és jelentésekkel van telítve. Amikor valamit megértünk, éppen ezeket a tartalmakat értjük meg, amikor valamire válaszolunk, akkor bizonyos, bennünket eszmileg vagy életgyakorlatunkban érintő, jelentésekre adunk választ” – írja *M. Bahtyin*.

A szó önmagában még nem beszéd, s bár lehet bizonyos helyzetek közlése, azért még nem közlés, hanem mindennek része és résztvevője, alapja és felépítője. A szavak vizsgálata a beszélt vagy írott nyelvről, szövegről (ideológiáról) sok mindent elárul, holott nem meríti ki a nyelvben szerveződő tartalmi gazdagság minden vonatkozását.

A szavakból szótárat készítettünk. Először a minden szót tartalmazó szótárat, majd a szinonimák összevonása után a szűkített szótárat állítottuk elő. Már a nyers szótár elkészítése is tartalmazott meglepetéseket. Mindenekelőtt azzal, hogy a szavak száma rendkívül *szegényes*, a szótár mindössze 1150 szót tartalmazott. Ez a szám hétköznapi nyelvben használt magyar beszéd szókincsének egyharmada. Az összevonások, a névelők és betűszavak elhagyása után a szótár szavainak száma 465 szóra szűkölt tovább.

Ez egyrészt azt jelentette, hogy a szövegekben sok kötő és „töltelék” szó volt, tehát a tartalmat kifejező nyelvi jelek száma alacsony, másfelől, a szavak között sok volt a szinonima (dolgozó-munkás).

Igy már az előzetes elemzésekből is levonhattunk néhány következtetést.

Az egyszerű szimplifikált nyelvhasználat körvonalainak sejtésén kívül megállapítottuk, érdemes a redundenciákra, a szinonima használatra odafigyelni, mivel ezekben a nyelvi szabályszerűségeken valószínű, lényeges ideológiai hatásmechanizmusok húzódnak meg.

A szavak a szinonima összevonások után, gyakorisági sorba rendeztük. Kiemeltük az első 40 szót, mivel a negyvenedik után lévő szavak gyakorisága nem éri el – az első szókincshöz viszonyítva – a 0,5 %-ot. Az első negyven szó túlsúlya szóismétlésekre, az azonos kifejezésekre és fogal-

mak gyakori alkalmazására utal. A szavak gyakorisága elárulja, itt egy sémarendszerben foglalt nyelvi szerkezettel, súlykölő és sokszor alkalmazott jelhasználat állunk szemben.

A szavak nyelvtani osztályok szerinti bontásban az alábbi képet kapjuk.

Főnevek: Dolgozó, Terv, Munka, Gyár, Szocializmus, Magatartás, Kizsákmányolók, Állam, Munkafegyelem, Fegyelem, Társadalom, Ország, Öntudat, Bér, Éhség, Béke, Munkanélküliség, Érdek, Feltétel.

A gyakorisági rendszer alapján megállapítható a főnevek dominanciája. A rangsor első 10 helyén egyetlen egy ige fordul elő – a *dolgozik* ige. A főnevek ilyen túlsúlyáról Marcuse a következőket mondja: az egydimenziós nyelv egyik jellemzője, hogy a főnév uralkodik a mondaton. Ennek funkciója éppen a zárt nyelvtani szerkezet előállítás, és pedig úgy, hogy „az olyan főnevek, mint szabadság... analitikusan implikálják az attribútumok egy specifikus sorát, amelyek mindannyiszor felidőződnek, valahányszor a főnevet kimondják, vagy leírják...”

A főnevek másik tulajdonsága, hogy jelentésüknek emotív-érzelmi vonzata van. Maga a szó – *Badura* szerint – deskriptív (leíró) és affektív (érzelmi) csoportban helyezhető el. Már a mindennapi nyelvhasználat is kiválaszt a rendelkezésre bocsátott szókészletből egy olyan halmazt, amelynek érzelmi töltése a nyelvi univerzum közönsége számára egyértelmű. A szó ekkor, a jelölésen kívül, érzelmi töltést is hordoz.

A szó használata önmagában érzelmi ítélet, önmagában érzelmi állítás. A szocializmus, kizsákmányolók, fegyelem, éhség, béke, munkanélküliség, szavakat feltétlenül emotív-affektív szavakként értelmezzük. *Badura* osztályozási kategóriáit alkalmazva elmondhatjuk, hogy az általunk kialakított szótár szavainak nagy többsége nemcsak az első 40 – nem deskriptív, hanem emocionális, affektív jelentésű. (Nép, jövő, ember, ellenség.)

A leggyakrabban használt *igék* a következők:

dolgozik, teljesít, veszélyeztet, megsért, történik, akadályoz, megvalósít.

Ezek az igék jelentésük szerint két pólust alkotnak. E két pólus között gyakorlatilag nincsen emberi tevékenység. Vagy dolgozik, vagy akadályoz. Nincs közöttük semmiféle más magatartási lehetőség. (Ebből a szempontból a *történik* ige közömbös jelentésű.) A szótár többi igéje érzelmi-indulati cselekvéseket jelöl, illetve a szélsőséges pólusú magatartásokat írja le (érezni, emelni, gazdagítani, kártenni, becsapni, sőt nem-érezni).

A *jelzők* a korszak jelzői. Hatalmas, boldog, a leggyakrabban használtak, de a szótárban előfordul még a lelkes, öntudatos, elegendő, megfelelő is.

A leggyakrabban használt szavak egy része a militarista nyelvhasználat szava (fegyelem, kötelesség, többség, ellenség, harc, megvédeni). Emellett az adott politikai intézményrendszer elemeinek neve, illetve az ahhoz fűződött jelző fordul elő (terv, állam, hatalmas tervek). Az intézményes nevek esetében eldönthetetlen, hogy tulajdonnévről, vagy köznévről van-e szó? Ez az eldönthetlenség bizonytalanságot visz a nyelvhasználatba, hiszen a tervek és Terv egyaránt helyes, másrészt, az ötéves tervek az egyedüli Terv, a többi csak részletterv. Az intézményes rend felértékelése fejeződik ki a tulajdonnévként használt köznevek nagyarányú gyakoriságában.

Olyan szavak, mint szerződés, munkaalkalom, sajtó, édesapa, gyerek, részvétel, elenyésztés (egyszeres) gyakorisággal fordulnak elő. A szavak mondaton belüli elhelyezkedését vizsgálva kiderül, ezek a szavak is felszólítónak – eltérő jelentéstartalmuk ellenére – az intézményes struktúrát jelölő szavak rendszerében.

Nem találunk olyan szavakat, melyekről tudjuk, hogy vagy a jellemzett és leírni kívánt társadalmi rendszer valamely elemét jellemzik (rendőrség) vagy más intézményesítségére utalnak (piac).

A gyakorisági sorrend élén álló szavakat *értékek*ként is kezelhetjük.

Alapvető tény, hogy a skála élén az intézményes viszonyokat jelölő értékek állnak. Szocializmus, gyár, tervek, állam, társadalom jelzik a hierarchia csúcsát.

Az elemzett szövegek a munkát *önértékként* mutatják be. A munka, dolgozó, dolgozik ki-

fejezések erre utalnak. Hozzájárul még ehhez a teljesít, elér, magatartás jelölés, amelyekkel az adott munka – feladatok – végrehajtását tekintik értékesnek.

Körvonalazódik az értékrendszer negatív tartományának hierarchiája is. Kapitalizmus, éhség, kizsákmányolás, munkanélküliség, jelölik a negatív értéktartomány halmazát. Tulajdonképpen egy *pozitív-negatív dichotómia* figyelhető meg. Ez a dichotómia az értékek rangsora mellett, jellemző a szóhasználat egyéb fajtáira is. Így például, a többség – mellette a ki nem mondott kisebbség, egész –, de az odagondolt résszel együtt.

Az értékhierarchia aljának tartománya *heterogén* (bízalom, szabadság, szerveződés, gyerek de éppúgy szerepel a munkaalkalom, alapelvek stb. is), nincs olyan mértékig struktúrába, mint az értékhierarchia csúcsán lévő, az intézményes világot visszaadó értékrend.

Az értékhierarchia alsó tartományának szerveződése szükségszerűen heterogén és sokszintű, mivel a kiemelt és prolongált értékeken kívül létező minden értékrendszer az ideológiai mechanizmus számára *közömbös*, s mint ilyen, *egyenrangúan* semleges. A magyar, a jövő, a munkaóra, bér, éppúgy lényegtelen az intézmények önértéke szempontjából, mint a tulajdon, a munkaviszony. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal is, hogy egy-egy ideológiai váltás a közömbös értéktartományból leihívhat és struktúrázhat olyan értékeket is, amelyek addig nem tartoztak az ideológiai releváns értékek közé. A preferált sablonok kibővítése céljából beemelhet az eddig oda nem tartozó értékrendből bármit. Ezek az új struktúraelemek a hierarchiában aztán előbbre is kerülhetnek, mint a régiek, hiszen a váltásnak ez is lehet az értelme. De ideológiai rendszerek rendeltetésüknek és társadalmi funkcióknak megfelelően változhatnak és e hierarchikus sorrendeket. Például, a jövő a sajtóban és a propagandában, vagy a kvázi-tudományos gondolkodásban az értékek csúcsára kerül, míg az ítéletek szövegeiben valahol a hierarchia alján helyezkedik el.

A szavak, ha a viszonyokat önmagukban nem is árulják el, elárulják viszont a kor politikai értékrendjét és ezen keresztül reprezentálják annak politikai-társadalmi gyakorlatát. Az intézményes rend kiépítése, az intézmények működésén keresztül szerveződő uralom, mely az intézmények létét önértékként tételezi, pontosan nyomonkövethető az ideológiai szövegek szóhasználatából.

Az életszínvonalra és szociálpolitikára vonatkozó szavak szótárunkban megtalálhatóak és nem is kicsi előfordulási gyakorisággal. Mind az életszínvonal, mind a juttatás, bér, sőt életforma szavak is szerepelnek a szavak listáján.

b) A mondat

A szó szinonimák, szóösszevonások után a mondatokat vettük elemzés alá. A mondatok listájának elkészítése után gyakorisági sorrendbe állítottuk a szövegben található kijelentéseket. A módszertani-technikai eljárás közben találkozunk az ún. redundancia problémával.

A probléma már a szinonimák képzésekor is körvonalazódott. Amikor ugyanis a szinonimák összevonás után az összevont szavakat visszahelyettesítettük a mondatba, olyan szóismétléses mondatokat kaptunk, melyekben egy-egy szó többször is szerepelt. Például ilyen „bölcsséget” is, mint a „Terv az tervek”, vagy a „Dolgozó dolgozik a tervek tervek szerint”. Ezek a szóismétlések a redundancia fokáról és nagyságáról árulkodnak. E mondatok *információtartalma szegényes*, az egyes szavak használata új információt nem tartalmaz, lényeges tartalmi következtetést nem tesz lehetővé. A többszörös használat a mondatok megerősítő funkcióját húzza alá, az ismétlés, a mondanivaló súlykolásának feladatát látja el. A sablonokban beszélt és imperatív felszólító állításokat tartalmazó, illetve bizonyos magatartásokra való ösztönzés jegyében fogant nyelvek tulajdonsága az általunk leírt ismétlődéses tagolódás.

A mondatok gyakorisági sorrendjéből a következő összefüggéseket kaptunk.

Leggyakoribb: „Az országban (népgazdaságban) tervek folyik”.

E mondat követi hasonló előfordulási gyakorisággal: „Az országban munkaerőhiány van (munka-

erőhiánnyal küzdünk)”. E két kijelentés önmagában tényszerű, s úgy tűnik: objektív állítás. E két állítást az értékelés rangjára a gyakorisági sor harmadik tagja avatja, miszerint nálunk a munkásnak „nem kell munkanélküliségben, éhséget érezve ácsorognia a gyár előtt, munkára várva, mint az a kapitalista kizsákmányolók országában napirenden van”. E kijelentés fényében az első kettő mondatban jelzett intézmények (állam, terv) azonosulnak a *szociális létbiztonságot* biztosító intézményekkel. Az érvelés a tradicionális munkás elégedetlenségek felé tolódik el, s ezzel emocionális reflexeket mozgat meg. A „létért való küzdelem” veszteségeinek elégedetlensége, a szociális jólét utáni vágyódása, a magyar társadalom két világháború közötti koldusainak érzelmi emléke mobilizálódik az állítások és kijelentések ilyen típusú összekapcsolásánál.

A szociális biztonságot adó intézmények értékdominanciájának megteremtése az ellentétes, történelmileg létező rossz állapotokhoz viszonyítva történik meg. Az érvelés a legkellemetlenebb érzéseket tulajdonítja a kapitalista struktúrának – éhség, nyomor – s egyúttal a legpozitívabb értékekkel látja el ezen állapot tagadásaként működő szocialista intézményi rendszert. Egy paternalista, önmagát „jóléti államnak” feltüntető mechanizmus önmeghatározási definíciói bontakoznak ki.

Ez az önkép-reprezentáció az ideológiai szövegek más elemeiből is összeállítható.

Az önkép-reprezentáció lényeges része az az ellenségkép, amely ugyancsak ezekben az állításokban jelenik meg. A szakítás, a szembenállás egy *társadalommal* történik, annak összes intézménye, normája, szabálya kerül elutasításra. E logika további következménye szerint a tagadott társadalom csak rossz és a vele ellentétes társadalom mindenben jó.

A szakításban tagadni kívánt ellenség alacsonyrendűsége bizonyításának emocionális állításai vannak, nem pedig érvei. A kijelentések ugyanakkor egy *adottságra* vonatkoznak, egy állapotról, s a „bizonyítás” ebből az állapotból indul ki. A *megkérdőjelezhetetlenség* az első pillanatra szembeötlő. „Terv van” – mondja a legegyszerűbb állítás. A megkérdőjelezhetetlenség a szocializmus – illetve annak adott – intézménykereteinek létéből indul ki. A kétértékű logika szerint ezeket az adottságokat tagadni sem lehet, mivel kételyeinkkel az ellenkező oldalra állunk. Ha a terv értelmére kérdezzük rá, akkor csak a tervnélküliséget – tehát az anarchiát, a kapitalizmust – állíthatjuk. A szövegekben található más kijelentés is a tervgazdaság történelmi eredményeiről, azonban ezek deklaratív jellegűek, valamint alacsony gyakoriságuk miatt, a szocializmus definíciójában nem játszanak szerepet (pl. „csak a tervek által lehetséges a szocializmus építése”).

A gyakorisági sor első két tagja kötelező evidencia.

A *munkaerőhiányról* a korszak pozitívan nyilatkozott. A munkanélküliség – rossz-logikai ellentéte – a *munkaerőhiány*.

A gyakorisági sor további része a *munka* világáról, a dolgozók csoportjairól, a munka világának társadalmi kapcsolatairól szól.

Az a kijelentés, hogy „a dolgozók nagy többsége a munkát öntudatosan, fegyelmezetten végzi”, bár gyakoriságában megelőzi, mégis szorosan kapcsolódik ahhoz a kijelentéshez, hogy „Az eredményes munkához munkafegyelem kell”, valamint „Nem elegendő ötletszerűen, rendszer nélkül dolgozni”.

E logikában az eredményes munkát – a tervszerűséget – a fegyelmet és a dolgozók csoportját kapcsolja össze a szöveg. Az állítások ismét axiomatív jellegűek, sőt az első három leggyakoribb állításból tartalmilag következnek.

Az ötletszerűség társadalmi ugyanis a kapitalizmus, s ez az anarchia, s fejetlenség és zűrzavar birodalma, a fegyelmezetlenségek forrása. (A fegyelmezetlen dolgozók rétegei között valóban van olyan csoport, amely a múlt maradványaként került be az ítéletek szövegébe.) Ezzel szemben a szocializmus a jól elrendezett, átgondolt tervszerűség tartománya, s a fegyelem megtestesítője. Az ötletszerű munka rossz, a tervszerű jó. Az ötletszerű fegyelmezetlen, a tervszerű fegyelmezett.

E történelmi értékraangsorban gyökerezik a munkások csoportosítása. *Nem a társadalom objektív struktúrája a forrása a dolgozók csoportjainak, hanem a tervszerűséghez, a fegyelemhez*

– adaptációhoz – való viszony. A fegyelmezett dolgozó jól tesz, a tervek előírását teljesíti, a szocializmust építi, a fegyelmezetlen nem. Az intézményekhez való viszony kiépítésének minősége, az intézményekhez fűződő normák elfogadása vagy elutasítása alapvető a dolgozói magatartások értékelésénél.

Ezt támasztja alá, a gyakorisági sor többi kijelentése is, elsősorban azok, amelyek a munka *célját* definiálják. A meghatározás ismét a kapitalizmusra visszanyúlva történik. Ott a dolgozó „a kizsákmányolók profitját növelte”, a szocializmusban ellenben „magáért a közösségért, a boldogabb jövőért dolgozik”. Az érvek a társadalmi többlettermék elosztásának mechanizmusát is bevonják a kijelentések hatókörébe. A szocializmus adott elosztási rendszere etikailag-morálisan értékesnek bizonyul.

Az elosztási viszonyok magasabbrendűsége a *munkát „kilepteti” a jelenből* és a (boldog) jövő előképének folyamatába állítja be. A jövő az *adott* munka elvégzésével biztosítható, az *adott* munkafeladatok, munkafeltételek tudomásulvételével lehet a jövőt felépíteni.

Összefoglalva: a mondanivaló lényege az, hogy a közösség boldogsága és jövője csak az adott intézményrendszer elfogadásával biztosítható. A logika olyannyira zárt, hogy az intézményes renden kívül jelentkező érdekérvényesítési törekvés azonnal a közösségi jövő boldogságáértékeléssel kerül szembe. Tisztán áll előttünk a kommunikációs rövidzárlat, a nyelvi (ideológiai) alternatívák kiiktatása, a korlátozott kommunikáció nyelvi záránya.

Mert valóban, ki az a bolond, aki a jövőt teszi kockára azért, hogy a jelenben magától változtasson valamit? Nem bolond az, ellenség. S ezáltal direkt módon biztosított a status quo megdönthetatlensége. Az ideológiai kommunikáció status quo védelme sziklaszilárd, direkt módon is körülbástyázott. Marad a kényszerkommunikáció, az erőltetett kommunikáció, a jövő formáiról szóló vita. (Lesz-e a kommunizmusban mindenkinek nercbundája, mikor és hogyan hal el az állam és a jog, és így tovább.)

A szocializmus munkarendjét leíró kijelentések (az írott dokumentumok szintjén) alátámasztják az intézmények önmaguk létében hordott magasabbrendűségének tudatát. Így pl. az a mondat, hogy „A dolgozó munkabérét közvetlenül, közvetve szociális juttatás formájában megkapja”, vagy „A dolgozó a szocializmus keretei között megfelelő bérért, kedvező munkakörülmények között” dolgozik. Ezek az ideológiai kijelentések a rendszer adott működésében igazolják a társadalom történelmi értékeit, egyúttal az elosztási viszonyokra helyezik a hangsúlyt.

Szándékunk most nem az, hogy kijelentésnek valóságtartalmára reagáljunk, vagy akár csak a *Marx–Lasalle* vitára utaljunk. Fontosabb az érveknek funkciójára felhívni a figyelmet. Álláspontunk szerint a szociális juttatásokra és a teljeskörű társadalmi többlettermék dolgozói elsajátítására történő hivatkozás az állam és az állami-politikai intézményrendszer valóságos – elszívó és szelektíven újraelosztó – szerepének kikapcsolására, elhallgatására utal. (Irányított kommunikáció.) Azt sugallja, hogy lényegtelen szerepe van a társadalmi mechanizmusok működtetésében az intézményes rendnek, még önköltsége sincsen, működése a dolgozónak semmibe sem kerül. *A paternalista állam* szociális juttatásokat középpontba állító tükörképe néz ránk. A tükörképben az állami (intézményes) politikai mechanizmus nem parancsol, nem von el, hanem szolgáltat, mindenkinek a munkája eredményét közvetíti ki – amit csak ez az „önzetlen” állam láthat el – a hatalmi elem, az uralomgyakorlás módszertana és technikája háttérbe szorul (1952-t írunk ekkor!).

Az elosztás biztosított, a bér és munkafeltételek megfelelőek (hogy mikor és kinek, ezt sohasem tudjuk meg), kedvezőek. (Mi a kedvezőtlen? Nyilván az anarchia és a kapitalista munka.)

Az ideológiai szövegek alapján az azonosulás és az elfogadás az egyetlen ésszerű dolgozói magatartás. Az uralomképpen bemutatott világban valóban „minden munkaképes ember kötelessége, hogy a munkából kivegye részét”.

Sem a szocializmus, sem a kapitalizmus valóságáról az első 10 leggyakrabban leírt mondatból nem tudunk meg többet.

A világ és a valóság *strukturálatlan és homogén*, ahol etikai-morális történelmi tételezett-ségek kötődnek intézményekhez.

A szövegekben és a szövegek mögött ki-k bukkan a szociális jóléti állam szerepében tetszélő intézményrendszer önképe. Ezek a kijelentések arra engednek következtetni, hogy az ideológiai szövegek egy, a saját hatalmi elhelyezkedéséből következően a társadalmi többletterméket hivatászerűen elosztó bürokrácia öndefinícióját tartalmazzák (*Kolosi Tamás* kifejezése).

A kapitalizmus – s a piaci társadalom – egyértelmű elutasítása (anarchia, rendtelenség, fegyelmetlenség, szervezatlenség – a piac még elő sem fordul a szövegekben) a szocializmusban kialakuló központosított újraelosztás ünneplése (rend, fegyelem, tervszerűség, létbiztonság) s ugyanakkor saját társadalmi lényegét eltüntetni akaró törekvés a „bürokratikus világkép” kiépülésére utalnak.

Állításainkat bizonyítja a mondatok között szereplő olyan kijelentés is, mint például a dolgozó – a vádlott – nem *hálás* a jótéteményért, nem tudja értékelni a *neki biztosított* „jólétet”. E szavak a paternalizmus ethoszára utalnak. De a vádlottak – elítéltek – szemére hányják, hogy a kapitalizmusban bizonyára jól dolgoztak, csak a jólétet adó társadalomban nem tesznek eleget kötelességüknek. (Itt az érvelés logikája majdnem megtörik.) Maguknak és a dolgozó társaiknak okoznak magatartásukkal kárt. Előtte kerül a bürokrácia érvelés egyik típusa az *önérdekre* való hivatkozás, valamint az anonim – adaptív – többségre, mint mintahordozókra történő utalás. Az érvelést biztosító társadalomkép egyszerre képzel el izolált és intézményesen szerveződő érdek-érvényesítést, azonban úgy, hogy az intézményes együttműködés tengelyében az adaptív viselkedés áll. E társadalomfelfogás annak a bürokráciának sajátossága, mely maga tagolja a társadalmat, saját kontrolljának érvényesítésével izolál és integrál. Legitimációs bázisa a lojális többség lesz – mely anonim, de adaptív, s ugyanakkor autonómiájától, társadalmi arculatától megfosztott – *s mely más minőségében megnevezhetetlen*.

Az elítéltek a tervet és a terv megvalósítását, végeredményben a szebb és boldogabb jövőt fenyegették. Lefordítva mindezt, a bürokrácia *társadaloméptítésének programját kérdőjelezték meg*. Ezek után egy logikai lehetőség van, az elítéltek *ellenségei*. Itt kezdődnek azonban azok a logikai törések, melyek valójában a kifacsart és torz érvelések létéből következnek.

Az ideológia logikája kétségkívül az ellenségek csoportjába sodorja az elítélteket. Fegyelmetlenek, a szocializmus fegyelmét sértették meg. Ellenségek, mert aki nem azonosul, az ellenünk van. („Aki nincs velünk, az ellenünk.”) Szemben állnak a nagy többséggel, a „becsületes dolgozókkal”. Ellenségek. De ha ellenségek, akkor a politikai bűncselekmények kategóriájába tartoznak. Tettük szabotázs, összeesküvés, ügynökök és kémek. Ebben a minőségükben jól karakterizálhatóak és megnevezhetőek, s ezért nem lesznek politikai ügyek áldozatai. Mert ha megnevezhetőek, az anonim többség nem marad anonim többség, s a fegyelmetlenség nem lesz lappangó és mindenkivel szemben megfogalmazható ítélet, demiurgosz. Hogy a többség is megnevezhetetlen legyen, az elítélteknek is anonimnak kellett maradniuk.

Másfelől, a munka világában a politikai bűncselekmények represszív hatást nem váltottak ki, főleg nem a munkához való viszony vonatkozásában. Olyan ellenség kellett, amely mindennapos, akinek az elítéléséről szóló ítéletet ki lehet tűzni a falújságra, meg lehet írni a helyi sajtóban, üzemi lapban.

E csoport tehát ellenség, de nem olyan nagyon az. Ellenség, mivel az anarchia, a fegyelmetlenség normáit viszi be az üzembe és erodálja az adaptáción alapuló együttműködést. Öntudatlan, és elmaradt, hangzott a végleges minősítés. Az öntudat alacsonyabb fokán álló csoportról van szó – mondja az ideológia. A fenyegetettség fokozására – *Sztálin* 1929-ben beszédének szellemében – a belső és köztes ellenség mindig alkalmasabb, mint a külső, és jól karakterizálható. E csoport – mondják róluk – nem érti a munka jelenlegi társadalmi szerveződésének lényegét, azt, hogy a „munka nem kényszer többé”, pszichológiai fogyatékosságával fenyegeti a jövőt.

Így az ellenséget *két csoportra* bontják. Eseteinkben az „öntudat hiánya miatt politikailag elmaradt” minősítés jár. Ezek a dolgozók a munka céljában és jellegében „nem látják” a válto-

zásokat. Mindez úgy is lefordítható, hogy a társadalomszervező bürokrácia teljesítményét kicsinylik le és nem ismerik el a számukra előírt magatartások kötelező érvényét.

A csoport a politikailag intézményes formákat nem elutasítja, hanem *nem fogadja el*. Nem fordul ellene tudatosan, de nem tanúsított irányukba adaptív magatartást sem. A társadalom többsége és a tudatos ellenség között helyezkedik el, „*köztes*” csoport.

Az ideológiai világkép ebben az esetben majdnem pontosan adja vissza a valóságot. Ez a csoport ugyanis – ismerve a csoport társadalmi pozícióját – valóban a mezőgazdaság és az ipar közötti köztes térben helyezkedik el.

c) Az ideológiai szövegek statisztikai leírása

Az ideológiai elemzések utolsó szakaszában a kulcsszavakat (az első 40 szót) matematikai-statisztikai változókká alakítottuk át, majd így az egész szöveget számszerűsítettük. Elemeztük a változók közötti kapcsolatok és összefüggések statisztikai adatait.

A következő lényeges megállapításokat tehetjük:

A társadalmi rendszerekre vonatkozó fogalmak közül a *jogi* fogalmak *hiányoznak*. E tény természetesen nem azt jelenti, hogy az ítéletek egészéből hiányoznak a jogi kifejezések, hanem csak annyit, hogy a *leggyakrabban használt* (az első negyven) fogalmak között *nem fordul elő*. Másrészt itt az ítéletek indoklásának ideológiáját elemeztük, így nem szükségszerű a jogi szavak megjelenése.

Dominálnak a *gazdasági* viszonyokat jelölő szavak (38 %), utána az ideológiai (25 %), morális-etikai (11 %), értékre utaló fogalmak következnek. A politikai fogalom használatát a rangsorban utolsó.

A szövegekben elsősorban a társadalom *mikrofolyamait* leíró szavakkal találkozunk (59 %), a makro viszonyokat jelölő szavak aránya ennek kevesebb, mint a fele (25 %). A maradék szavak egyik kategóriába sem sorolhatóak be.

Azt is megvizsgáljuk, a szókészlet a társadalmi együttműködés milyen típusára vonatkozik. Az *emberi-intézményes koordináció* jelölő szavak állnak az első helyen (40 %), ezt követi az *emberi együttműködésre* utaló szóhasználat (31 %), majd a csak intézményes koordináció fogalmai (10 %).

A nem együttműködést, hanem kifejezetten *konfliktust* jelölő szavak használati aránya *alacsony*, mindössze 4 %-os. Ez azért is meglepő, mivel az ítéletek az elítéltek és a munkahely konfliktusainak állami úton történő megoldásának tekinthetőek. Természetesen a szavak aránya még nem jelöli súlyukat, hiszen a relationalista ideológiai szerkezetben a kis arányszámú szó-típus nagy és eredményes hatást tud elérni.

Meglepő volt számunkra is az a tény, hogy a szavak 79 %-a az *általános társadalomfejlődésre* vonatkozott (társadalom, állam).

Ezek azonban önmagukban nem nagyon szerepelnek a mondatokban, csak jelzős szerkezetekben, pl. szocialista társadalom, népi állam fordulnak elő. A konkrét társadalmi alakzatra – ettől függetlenül a szavaknak mindössze 6 %-a vonatkozott (pl. kizsákmányolók).

Mindezek következtében a szocializmusra és a kapitalizmusra is vonatkoztatható szavak aránya 76 %-os. A szocializmusra konkrétan 3 %, a kapitalizmusra 6 % esik. Ez a tény bizonyítja annak a megállapításunknak, hogy a szocializmust nem saját konkrét fejlődésében ábrázolják ebben az ideológiában, hanem egy minden konkrét vonatkozástól mentes társadalmi állapot dedukciójaként. E tényben bukkan felszínre az ideológiai szókészletek filozófiai megalapozottsága is.

Az érvelési rendszer normatív szavainak aránya 32 %, szemben a reálfolyamatokra utaló 49 %-os aránnyal. A semleges jelentésű szavak 3 %-os arányt képviselnek.

Az előbbi elosztásokat változó-csozlásoknak felfogva, a változók közötti elemzés alapján a következő megállapításokat tehetjük.

1. Először azt néztük meg, hogy az egyes változókon belül milyen fogalmi kapcsolatok jöttek létre (pl. a gazdaságot és a politikát jelölő szavak egymáshoz való viszonyának milyen eloszlásai vannak).

A társadalom alrendszerait jelölő változón belül megállapítható, hogy a szavak *önmaguk környezetében* fordulnak elő a legmagasabb gyakorisággal. A politikai szavak politikai, a gazdasági szavak gazdasági szavakat „vonzanak”. Ezen általános trend mellett – amely, s ezt elárulhatjuk, a többi változót is jellemzi – megállapíthatjuk a következő sorrendet is. A politikai fogalmak a gazdaságra utalnak, a morális-etikai tartalmak pedig az ideológiai szavak csoportjára. A morális-etikai fogalmakkal a politikaiak fordulnak elő legritkábban. Az ideológiai racionalizmus elsődleges bázisa a fenti összefüggésből adódik.

A politika – gazdaság – ideológia – etika előfordulási sorrend a nyelv asszociációs mechanizmusának (érzelmi) logikai irányát is jelöli.

Mint említettük, a fogalmak önmaguk környezetébe állása általánosan tapasztalható sajátossága a vizsgált ideológiának. Így a társadalmi élet mikrofolyamatait jelző szavak is önmagukkal vannak asszociációs kapcsolatban (50 %).

E tendencia különösen érdekessé teszi az együttműködés típusaira utaló szóhalmaz kapcsolatát. Ugyanis e változónál a leírt átló menti kummuláció azt jelenti, hogy az intézményes-emberi együttműködést jelölő szavak vonatkozási köre nem pl. az ember-ember közötti kapcsolat, hanem újra az intézmény-ember kapcsolat. *Ezáltal erősödnek meg az emberi és intézményes világ kötelező együttműködését elíró magatartási szabályok.* Az együttműködés más típusaira utaló fogalmi kapcsolatok természetesen háttérbe szorulnak.

Az intézményes szféra és az ember közötti együttműködés a változó belső viszonyainak középpontjában áll. Minden együttműködési típusban (önmaga után) ez a legfontosabb vonatkozás rendszer.

Ezután következnek az ember-ember közötti együttműködés, majd az intézmények közötti együttműködést jelölő szavak halmaza.

A többi változó belső eloszlásával kapcsolatban két tipikus sajátosságra hívjuk fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a szocializmust és a kapitalizmust jelölő konkrét szavak egymással *sohasem állnak kapcsolatban*, a kétpólusú szemlélet a szókészlet belső relációiban is kimutatható. Másrészt, a normatív és a reálfolyamatokat jelölő szavak *nem zárják ki egymást*. Ami kizárja egymást, az a semleges és a reálfolyamatokat jelölő szócsoporthoz tartozik. Ez azért is érdekes, mert a semleges kifejezések 73 %-a normatív halmaz vonzásában fordul elő. A normatív fogalmak téterőssége a változtatószerűségek miatt *nagyobb lesz*. Így az ideológiai hatás is felerősödik.

2. A változók egymás közötti kapcsolatára a következők jellemzők:

A mikrofolyamatokat leíró fogalmak a gazdasági szavakkal és fogalmakkal, majd az ideológiai szavak halmazával kapcsolódnak össze. A gazdasági fogalomjelölés *domináns* az intézményes-emberi együttműködés esetében is. Az emberek közötti együttműködés leggyakrabban az ideológiai fogalmakkal fordul elő.

E három változó kapcsolatából látható az ideológiai értékekre való vonatkoztatás konkrét fogalmi rendje, az ideológiai kitüntetett szerepe, másrészt a mikrofolyamatokat leíró gazdasági fogalmak túlsúlya. Ez az utóbbi azt jelentette, hogy az ideológia a hétköznapi gazdasági rendszert vette célba, míg az előbbi sajátossága a fogalmak axiomatikus – ideológiából fakadó – jellegeről árulkodik.

A legitimációs ideológia tehát a politikai értékeket a mindennapi szférába úgy kívánja bevinni, hogy e szféra leírására szolgáló fogalmakat megmártotta az ideológiai axiómákban és így táolta azt az elítéltek elé. Saját helyzetük görbe tükrét adta ezáltal kezükbe.

A változók közötti összefüggéseket tovább elemezve megállapíthatjuk, a gazdasági alrend-

szere vonatkozó fogalmak és az általános társadalomfejlődésre utaló szavak közötti erős kapcsolatot. Ugyanakkor az általános gazdasági síkra a mikrofolyamatot leíró fogalmakat vetítették ki, nem pedig a makro összefüggésekről árulkodó fogalmakat. Így alakult ki a *mindkét társadalmi rendszerre jellemző gazdasági fogalmak túlsúlya*.

A statisztikai elemzés rávilágít az ideológiai hatásmechanizmus eddig homályban maradt részleteire is. Arról van szó, hogy a mindennapi élet fogalmait olyan absztrakciós síkra vetítették rá, amely általános társadalmi érvényességénél fogva e konkrét értéktartományt leválasztotta a hétköznapi élet valóságától. Ez a kivetítés – és ettől lett „szavahihetőbb” az ideológia – a gazdasági szférát jelölő reálfolyamatot tartalmazó fogalmak segítségével történt meg (30 %-os arány).

Így alapozódott meg az emberi-intézményes együttműködést jelölő szóhalmaz is a mikrofolyamatban és így alakult ki a mikrofolyamat mindkét társadalmi rendszerre jellemző fogalmi halmazának 56 %-os részesedése.

A szocializmus viszonyaira jellemző együttműködés a maga 3 %-ával még a kapitalista társadalomban megfogalmazott ember-intézményes együttműködési aránynál is alacsonyabb. Az általános társadalmi folyamaton kirajzolódó kooperáció ugyanakkor a nagyobb hitelesség kedvéért, reálfolyamatok kontórában jelent meg.

Ezek a statisztikai tények világossá teszik, hogy a valóságkép teljesen fiktív fogalmi rendszerben fogalmazott, hiszen az általános igazságok és bölcsességek nemhogy a valóságot adták volna, hanem még inkább elvezetett a valóságtól.

A konkrét viszonyok bemutatását ebből a túláltalánosított síkból kiemelt értékeken keresztül dedukálták. Így lett a konkrét társadalomalakzatra (a szocializmusra) vonatkozó reálfogalmak aránya 2 %-os az általános társadalomfejlődési síkon megjelenő mindkét társadalomra vonatkozó fogalmak 73 %-os arányával szemben.

IRODALMI HIVATKOZÁSOK

Mihali Bahtyin: A beszéd és a valóság. Gondolat, Budapest, 1986.

Claus Mueller: Politik und Kommunikation. (Zur Politischen Soziologie von Sprache, Sozialisation und Legitimation). List Taschenbücher der Wissenschaft der Sozialwissenschaften, München, 1975.

Marcuse, Herbert: One Dimensional Man. Boston, 1964.

Bernhard Badura: Sprachbarrieren. (Zur Soziologie der Kommunikation) Problematika Frommann-Holzboog, Stuttgart, 1973.

Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth, Budapest, 1974.